

PREDGOVOR

Brzina i složenost suvremenog društvenog razvitka, sve veća upotreba masovnih sredstava za saopćavanje (štampa, film, radio, televizija), kao i potreba da se društvena akcija, u nacionalnim i internacionalnim okvirima, postavi na naučnu osnovu — nametnuli su ispitivanje ljudskih stavova i javnog mnijenja u društvenoj praksi. S metodama ispitivanja stavova i javnog mnijenja ne samo da se danas obavezno upoznaju studenti društvenih nauka već je njihovo razumijevanje neophodno i ljudima od društvene akcije — socijalnim radnicima, ekonomistima, novinarima, društvenim rukovodiocima — koji se njihovim rezultatima moraju služiti i pravilno ih tumačiti. Takva potreba nameće se danas i običnom čitaocu, kad se susreće u dnevnoj i specijaliziranoj štampi s rezultatima anketa ili sondaža javnog mnijenja.

Ova knjiga ima cilj da upozna studente društvenih nauka, a isto tako i širu javnost s osnovnim pojmovima i tehnikama kojima se služimo u ispitivanju ljudskih stavova i javnog mnijenja. Kod nas se danas sve više širi praksa anketiranja u raznim ustanovama i organizacijama, pa se ono pretpostavlja kao garancija ozbiljnosti zaključaka koje iz poznavanja neke konkretne socijalne situacije valja izvesti, ali takva praksa često puta stoji u oštroj suprotnosti sa stvarnim poznavanjem tih metoda, kao i pravilnim tumačenjem dobivenih podataka. Ova knjiga neće biti dovoljna onima koji žele postati stručnjaci u anketiranju ili sondiranju javnog mnijenja, ali ona će pomoći onima koji žele da se uvedu u ove metode. Stoga smo i naveli najmoderniju naučnu literaturu iz ove oblasti koju je potrebno poznavati, ako se želi produbiti ove probleme.

mjerima uzetima iz zapadnih zemalja, posebno iz SAD, ali su ti primjeri takve prirode, da imaju opću teorijsku vrijednost i ne mogu se smatrati tipičnima samo za tamošnje socijalne uvjete života. Na žalost, nerazvijenost takvih metoda istraživanja kod nas nije nam dozvolila da se u većoj mjeri poslužimo domaćim primjerima. Nadamo se da će pisac jedne takve knjige kod nas za nekoliko godina biti u ovom pogledu u mnogo boljem položaju.

Iako se ispitivanje javnog mnijenja u građanskim zemljama razvilo na osnovu nekih političkih i komercijalnih razloga, koji su specifični za kapitalističke zemlje, ono je, kao svaka naučna metoda, brzo pre-raslo svoje početne pobude, te danas predstavlja jedan instrument analize društvenih pojava, koji se već upotrebljava i u socijalističkim zemljama. Nema sumnje da će potrebe života utjecati na daljnju primjenu ovih metoda, jer ispitivanje javnog mnijenja postaje danas nužno sredstvo društvenog progressa i mira među narodima.

Želio bih se povodom izdanja ovog rukopisa zahvaliti na svim dragocjenim sugestijama koje su mi dali dr Vojin Milić i dr Vladimir Serdar.

Zagreb, oktobar 1960.

R. S.

NAPOMENA UZ DRUGO IZDANJE

Povodom redigiranja ovog drugog izdanja, koje je u nekim dijelovima prošireno, a ubačeno je i poglavlje o tome »Što je to javno mnijenje«, pregledali smo svu značajniju literaturu od 1960. god. do danas koja se odnosi na metodiku ispitivanja javnog mnijenja. Mogli smo utvrditi da na razini osnovnih metoda u vezi sa nacrtom, prikupljanjem i analizom podataka nema nikakvih većih novih otkrića. To je dokaz da je metoda ankete danas jedan već veoma standardizirani instrumenat znanstvene analize društvenih pojava, te da se na ovom elementarnom nivou sondiranja javnog mnijenja možemo s

UVOD

I

OSNOVNE DETERMINANTE VERBALNIH REAKCIJA ILI STAVOVA

1. INTERES ZA ISPITIVANJE LJUDSKIH STAVOVA

Ni u jednoj historijskoj epohi nisu ljudi s toliko racionalnog interesa prilazili ljudskim mišljenjima, vjerovanjima i stavovima; nikada se to nije vršilo s tolikom težnjom da se što bolje razumije drugi čovjek i da se praktički utječe na njega pomoću odgovarajućih tehnika. Ovaj interes lako je shvatiti iz sve složenijeg i ubrzanijeg društvenog razvitka, iz potrebe da se nesporazumi, sukobi i sporovi rješavaju među ljudima i narodima racionalnim i mirnim sredstvima. Ali je ovaj interes, ništa manje, izazvan i razvitkom same nauke. Dok je eksperimentalna psihologija jako usavršila metode ispitivanja samih *misaonih procesa*, društveni je interes postavio pitanje da li bi se ove metode mogle s istim uspjehom primijeniti i na ispitivanje *samog sadržaja ljudskog mišljenja* i na ljudske odnose. Nije potrebno isticati da je taj interes našao svoj praktički odraz u stvaranju raznih ustanova ili agencija za ispitivanje javnog mnijenja. Nema sumnje da se radi o jednoj novoj pojavi u razvitku nauke. Ako uzmemo jedno tako reprezentativno djelo iz psihologije, kao što je »*Traité de Psychologie*« od Georges-a Dumasa između dva rata, vidjet ćemo da se u njemu uopće ne govori o stavovima i o ispitivanju javnog mnijenja. Međutim, već poslijeratni »*Traité de Psychologie appliquée*«, kojim rukovodi H. Piéron, posvećuje jednu čitavu svesku »*poznavanju mišljenja*« pod redakcijom poznatog stručnjaka J. Stoetzela.

Zašto je ispitivanje stavova bilo zapostavljeno? J. Stoetzel smatra da je tome uzrok u kartezijanskoj tradiciji koja je mišljenje svrstala u oblast logike u vidu ispitivanja pogrešnog ili ispravnog zaključivanja. Isto je tako sam naučni razvitak psihologije počeo od ispitivanja percepcije i psiho-fizikalnih procesa. Vrlo kasno se prešlo na promatranje uvjetovanosti mišljenja i stavova od objektivne sredine i to iz prostog razloga što je sva starija psihologija bila

smislu funkcionalistička ili formalistička; nju su prvenstveno zanimale psihičke funkcije, zakonitosti psihičkih procesa i doživljaja, ali ne sami sadržaji; ne ono što nas upućuje na predmet doživljavanja već ono što se odnosi na strukturu ili proces doživljavanja uopće. Sadržaji individualnog doživljavanja postali su zanimljivi za naučno istraživanje tek onda kad su oni kao takvi upućivali na forme ili oblike društvenih interakcija ili struktura.

Međutim, na istraživanje stavova i mišljenja utjecao je nesumnjivo povećani interes za konkretnu društvenu stvarnost i za njeno odražavanje u ljudskoj svijesti. Ali se i ovaj interes kao takav morao podvrgnuti jednoj unutarnjoj dijalektici razvitka naučnih metoda istraživanja; naročito u njihovoj empirijskoj i induktivnoj primjeni: bilo je razvojno nužno da najprije eksperimentalna psihologija razradi određene metode ispitivanja individualne svijesti, da bi ih socijalna psihologija, uz neke modifikacije, prenijela u području sociologije za ispitivanje kolektivnih stavova i javnog mnijenja, a preko njih i za ispitivanje same društvene strukture. Razumije se, ovdje je došlo do susreta statističkih metoda, koje je razradila naročito demografija, i eksperimentalnih metoda koje je razradila psihologija. Tako je nastala ona naučna tvorevina koja se danas općenito naziva empirijska sociologija. Da bi interes za određeni predmet naučnog ispitivanja, a takav interes je postojao nesumnjivo već od 19. vijeka za društvenu stvarnost, dobio empirijsko-induktivno obilježje, nije dovoljno samo da je postojao takav naučni interes već i naučna metodika, a potonja se razvija po nekim zakonima induktivnog svladavanja objektivne stvarnosti uopće. Kao što je, u svoje vrijeme, u metodičkom pogledu racionalna mehanika oplodila fiziku, a ova kemiju, kao što su fizikalno-kemijske metode stvorile fiziološke metode u biologiji, a potonje stvorile osnovu za empirijsku psihologiju, tako je i sama empirijska psihologija logičkim razvitkom svojih metoda, i proširujući oblast svojih istraživanja, utjecala neposredno na oblikovanje psiho-socioloških i socioloških empirijskih metoda istraživanja.

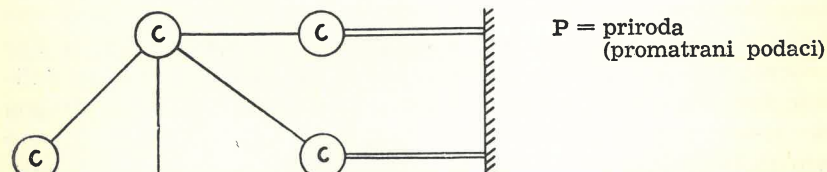
Nećemo se ovdje zadržati na jednom veoma važnom pitanju, naime da li je prelaz od eksperimentalne psihologije na empirijsku sociologiju značio u isti čas i prelaz od prirodnog determinizma na društveni ili historijski determinizam? Ovo je još uvijek krupan problem u diskusiji koja se vodi o problemu determinizma u društvenim naukama, i o dosegu izvjesnih metoda istraživanja. S ovim problemom mi se susrećemo i u ispitivanju stavova. Znamo da redovito razlikujemo između stavova i mišljenja pojedinaca i stavova i mišljenja društvenih grupa. Dok su nosioci prvih konkretne ličnosti, dotle su nosi-

nog kretanja i preko njih zadiremo u historijsku determiniranost. Biologistička orijentacija u ispitivanju ljudskih stavova teži tome da ih načini dijelom stalne ljudske prirode i kao takvim nečim nepromjenljivim, dok, naprotiv, historicistička orijentacija nastoji da ih učini samo jednim momentom u stalno promjenljivom toku društvenog razvoja. Stoga će se istraživač ljudskih stavova čuvati da ne padne u grešku da ljudske stavove *hipostazira* kao nešto »prirodno« i nepromjenljivo, a čuvat će se i pogreške da ih potpuno ne *relativizira* i smatra samo odrazom momentalnih historijskih situacija. Kao i sam čovjek, tako su i njegovi stavovi i mišljenje ukorijenjeni u isti čas u prirodnoj i historijskoj stvarnosti, ali ne u podjednakoj mjeri na raznim razinama njegova odnosa prema društvenim situacijama ili drugim ljudima. Mišljenja i stavovi su veoma složene i po svojoj strukturi protivrječne pojave, te njihovo istraživanje nailazi na mnoge poteškoće kako teorijske tako i metodologijske prirode.

2. STRUKTURA PRIRODNIH I DRUŠTVENIH NAUKA

a) *Struktura jedne dobro razvijene prirodne nauke.* — Nauku možemo zamisliti kao cjelinu od koje se na jednoj strani nalaze teorija i opće zakonitosti, a na drugoj strani promatrani (empirički) podaci ili činjenice. Dok se empirička strana sastoji od promatranih podataka, dotle na pojmovnoj strani nalazimo teorijske tvorbe (»constructs«) i njihove uzajamne odnose. Povezivanje obiju strana provodi se po nekim *pravilima korespondencije*, pomoću kojih mi definiramo teorijske tvorbe ili konstrukcije na osnovu promatranih podataka. Takve teorijske tvorbe, dobivene zakonima korespondencije, jesu u fizici: »brzina«, »masa«, »akceleracija«, »gravitacija«, itd. Teorijske tvorbe zavise, dakle, djelomično od naših teorijskih pretpostavki a djelomično od načina kako mjerimo prirodne pojave. *H. Margenau* (*The Nature of Physical Reality*, 1950, NY, Mac Graw Hill) je pomoću donjeg dijagrama prikazao dobro strukturiranu prirodnu nauku:

GRAFIKON I/1 — DOBRO STRUKTURIRANA NAUKA

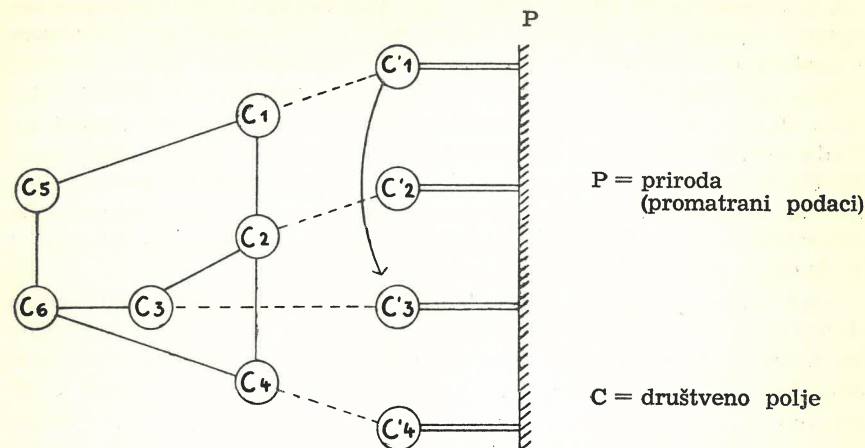
Linija P prikazuje oblast prirodnih podataka, prostor s lijeve strane prikazuje teorijski prostor, a krugovi u njemu teorijske tvorbe. Dvostruke linije označavaju pravila korespondencije (koje nazivamo također i operativnim definicijama ili pravilima interpretacije) između teorijskih tvorbi i promatranih podataka. Jednostavne linije prikazuju teorijske, formalne i logične veze između tvorbi. Dvostruke linije prikazuju ujedno empiričke ili eksperimentalne postupke pomoću kojih povezujemo podatke s tvorbama. Na primjer, jednostavna linija može označavati da je volumen kugle proporcionalan kubusu promjera, dok dvostruka linija označava pravila pomoću kojih možemo eksperimentalno utvrditi dužinu promjera ili volumen kugle.

U skladu s nacrtanim dijagramom možemo reći da fizika kao nauka ima mnogo tvorbi i mnoga pravila korespondencije, i vrlo mnogo veza između tvorbi. Pravila korespondencije su često operativne definicije kvantiteta, pravila koja dopuštaju da se pridaju brojevi predstavljenim kvantitetima, što nam dopušta da prirodne događaje zamijenimo matematičkim simbolima. Tada se veze između kvantitativnih tvorbi mogu izraziti u obliku matematičkih jednažbi. Mnogostrukost i tačnost veza između kvantitativnih »tvorbi« dopušta nam u fizici da pomoću pravila korespondencije idemo od nekog niza promatranih podataka u teorijski prostor u kojemu možemo pomoću matematičkih transformacija ići od jedne tvorbe do druge, pa da se vratimo do slijedećeg niza promatranih veličina, na osnovu opet određenih pravila korespondencija. Tada možemo praviti usporedbe između »predviđenih« rezultata i promatranja. Na osnovu jednog niza podataka možemo predviđati ili izračunati drugi niz podataka koje ne moramo ponovo eksperimentalno provjeravati, drugim riječima: njihovo eksperimentalno provjeravanje potvrđuje naša predviđanja.

b) *Društvene nauke i izučavanja ponašanja.* — U društvenim, i posebno u naukama o ljudskom ponašanju, situacija nije tako jasna u pogledu odnosa podataka i teorijskih konstrukcija kao u prirodnim naukama. U njima nalazimo da nam manjkaju neke vrlo važne veze. Margenanov prikaz situacije u naukama o ljudskom ponašanju vidimo na grafikonu I/2.

U prikazanom dijagramu I/2 imamo dvije vrste »tvorbi«: one na desnoj strani, koje leže vrlo blizu Prirodi, uzajamno su povezane i svaka povezana s podacima pomoću pravila korespondencije, te one na lijevoj strani, koje su također povezane, ali bez operacijskih definicija. Nadalje imamo isprekidane linije između jednog niza i drugog niza »tvorbi«. Šta znače ove isprekidane linije? Niz tvorbi na lijevoj

GRAFIKON I/2 — TIPIČNA STRUKTURA U DRUŠTVENIM I HUMANISTIČKIM NAUKAMA

movi označavaju teorijske veze između pojmova. Često su ove veze izražene verbalno, a ne matematički, i ne tako strogo kao u prirodnim naukama. Na primjer, u psihologiji nalazimo sudove, kao što su slijedeći: »Inteligencija jednog pojedinca je produkt okoline i nasljeđa«, »Individualni rezultati u nečijoj djelatnosti su funkcija njegove sposobnosti i njegove motivacije«, »Inteligencija je sposobnost da učimo«. Koji put nalazimo i tačnije sudove. Tako u jednoj teoriji o ličnosti nalazimo da je, »kad su svi faktori jednaki, stupanj zadovoljstva grubo proporcionalan iznosu napetosti, koji opada po jedinici vremena«. (Kluckhohn i Murray, 1948). Ovaj sud možemo izraziti matematički ovako:

$$s = k \frac{dT}{dt}$$

Možemo smatrati da ova jednažba izražava niz formalnih veza između tri konstrukcije — zadovoljstva (s), napetosti (T) i jedinice vremena (t).

Promotrimo li tvorbe na desnoj strani slike, vidjet ćemo da sve one posjeduju operacijske definicije — pravila korespondencije u odnosu na promatrane podatke. Takvi su primjeri:

kad *motivaciju* definiramo pomoću vremenskih perioda lišavanja hrane;

i kad *sposobnost učenja* definiramo kao razliku u sveukupnom rezultatu između pre-testiranja i post-testiranja sa specifičnim iznosom i vrstom interpolirane aktivnosti.

Sve navedene tvorbe imaju posebna pravila korespondencije, što nam dozvoljava da pridajemo brojke subjektima koji ih posjeduju. Tada možemo odrediti i koeficijente korelacija, ili veze između tvorbi. Na dijagramu je to označeno jednostavnim linijama između »tvorbi« na desnoj strani. Tako možemo odrediti vezu ili korelacije između inteligencije i socijalno-ekonomskog statusa, između inteligencije i motivacije i tako dalje.

»Ali važno je uočiti«, kaže Torgerson¹, »da se ovako operaciono definiranoj inteligenciji, socijalno-ekonomskom statusu itd., općenito ne priznaje da predstavlja istu stvar kao teorijski definirani pojmovi koji nose isto ime. Otuda, isprekidane linije. U ovim naukama često imamo pojam kao jednu stvar, a mjeru te stvari kao neku drugu stvar. Operacijski definirana tvorba na desnoj strani je neki *indikator* (»indicant« — Stevens, S. S. Handbook of Experimental Psychology, 1951) ili neki indeks o ekvivalentu na lijevoj strani. U najboljem slučaju, *pretpostavlja se* da su oboje monotono povezani jedan s drugim. U najgorem slučaju, *pretpostavlja se* da postoji između njih samo jedna pozitivna korelacija nepoznate veličine. Isprekidana linija u tom slučaju predstavlja pretpostavljenu vezu između konstruktiva s operacijskim značenjem i ekvivalentnog pojma, koji posjeduje jednako bogatstvo konstitutivnog smisla« (str. 7).

Ako pokušamo verificirati neku teoriju, postupak je isti kao i kod prirodnih nauka. Od promatranih podataka dolazimo pravilima korespondencije po tvorbi koje povezujemo s teorijskim tvorbama, a od kojih idemo do daljnjih teorijskih tvorbi i vraćamo se novim podacima, ili pak promatranju, tako da možemo predvidjeti jedan drugi niz promatranja. »Teorija može biti *prihvaćena* ili *odbaćena*, što zavisi od slaganja između predskazanih i promatranih podataka. Ovdje možemo primijeniti isti postupak, tek s tom razlikom što je boravak u teorijskom prostoru označen isprekidanim linijama. Ako se predskazivanje, zasnovano na konstitutivnim vezama, slaže s promatranim podacima, teoretičar je sretan. On je u prilog svojoj teoriji dodao praktičku evidenciju. Ako je našao neslaganje, tada stvari nisu tako jasne. On može zaključiti da je teorija netačna, ili može zaključiti

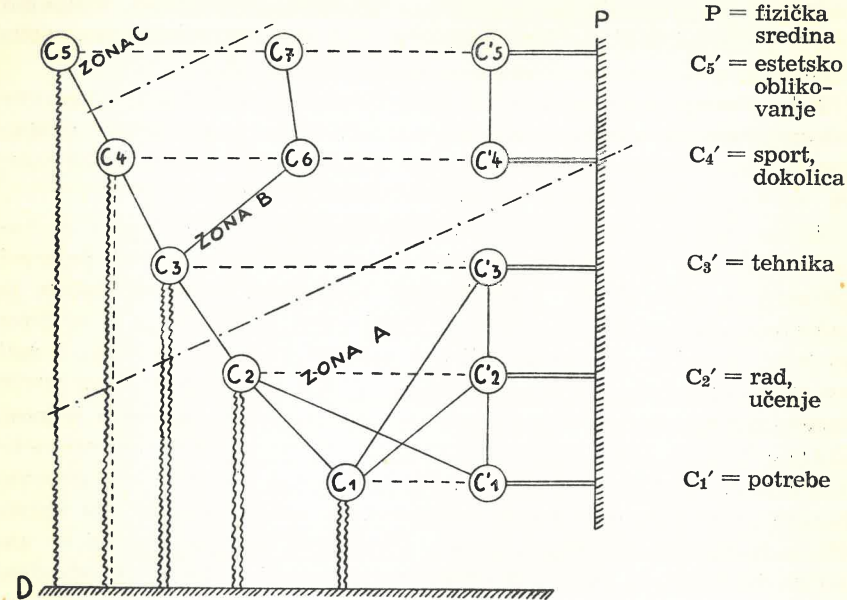
učenja tačni, jer smo inteligenciju operativno definirali u okviru samog eksperimenta kao sposobnost učenja. Inteligencija može na ovaj način ostati sposobnost učenja, iako je većina eksperimenata pokazala da je inteligencija, kad je operacijski definiramo, virtuelno nezavisna od sposobnosti učenja, kad potonju operacijski nezavisno definiramo« (Woodrow, 1946, Torgerson, str. 7—8).

Takvo stanje nije zadovoljavajuće jer, s jedne strane, postavke oskudijevaju na eksperimentalnoj potvrdi, a, s druge strane, eksperimentalni rezultati nemaju teorijske podrške. U razvitku jedne nauke važno je znati uvijek povezivati jedno s drugim.

Jedna od čestih teškoća u povezivanju teorijskih pojmova s eksperimentalnim istraživanjima leži u tome što su teorijski pojmovi preuzeti iz uobičajenih, svakidašnjih, nenaučnih pojmova. Stoga je potrebno prilagoditi ih naučnim zahtjevima u definiranju njihove prirode. Potrebno je promijeniti ove netačne i složene pojmove i dati im jedan analitički i precizniji smisao. Takav postupak Carnap (1950) naziva *eksplikacijom*. Vidjet ćemo da ovaj postupak odgovara jednom drugom mnogo češćem pojmu koji drugi autori nazivaju *konceptualizacijom*. U razvijenim naukama, čiji je arsenal pojmova već proanaliziran i provjeren u mnogim ispitivanjima, ovaj postupak nije važan, ali u društvenim naukama u vezi s ljudskim ponašanjem on se nameće. Najčešće se postupak eksplikacije sastoji u tome da određeni pojam podredimo pravilima korespondencije s promatranim pojavama, ili, drugim riječima, da ga prilagodimo nekim zahtjevima *mjerjenja*. S tim postupkom imat ćemo prilike da se često sretamo u konstrukciji jednog istraživačkog nacrtu ili upitnika.

c) *Osnovne determinante socijalnog ponašanja*. — Treba reći da su stvarni odnosi ljudskog ponašanja mnogo složeniji nego što to proizlazi iz Margenauove sheme. On uzima u obzir samo fizikalnu ili prirodnu sredinu koja je najbolje definirana kvantitativnim veličinama, ali ne uzima u obzir društvenu sredinu koja podjednako strogo utječe na ponašanje pojedinaca, iako je mnogo teže matematičkim načinom odrediti utjecaje kojima je podložno. U stvari, mi smo, kad ispitujemo ponašanje ljudi, prisiljeni uvijek voditi računa o prirodnom i socijalnom determinizmu. U prirodnu sredinu, u ovom slučaju, ubrajamo sav materijalni svijet što čovjeka okružuje i koji utječe na njegovo ponašanje, dakle i tehničku sredinu u kojoj radi i živi.

GRAFIKON 1/3 — PRIRODNA I DRUŠTVENA DETERMINIRANOST
DRUŠTVENIH POJAVA

Društvena sredina — Institucije

Komentari:

- C_1 = proizvodni odnosi
 C_2 = pravno-normativni odnosi
 C_3 = običaj, moral, ideologija, religija
 C_4 = intelektualno i umjetničko stvaranje
 C_5 = odnos prema sebi (Ego-persona)

1. Odnos $C_1' \rightarrow C_2$ = potreba + norma
 2. Odnos $C_2' \rightarrow C_3' \rightarrow C_1$ = proizvodnja i proizvodni odnosi
 Zona A = materijalna baza
 Zona B = društvena nadgradnja
 Zona C = personalna sloboda

Ovaj dijagram obilježava činjenica da odnose prema društvenim institucijama možemo isto tako precizno operacijski definirati u velikom broju slučajeva, kao i odnose prema prirodnim podacima. Ta-

odnosa koji proizlaze iz običaja, morala, ideologije, itd. i veoma čvrsto i jasno određuju ponašanje pojedinca. Bitna je razlika ovdje samo u tome što se u prvom slučaju, u odnosu prema prirodi, pravila korespondencije određuju prema samoj prirodi objektivnih fizičkih procesa, dok se ovdje određuju prema prirodi društvenih ustanova i odnosa, koji mogu djelovati jednako snažno i neposredno, kao i fizikalni faktori, pa prema tome zaslužuju istu objektivnost. No, to ne vrijedi uvijek za sve teorijske pretpostavke i hipoteze u oblasti društveno-uvjetovanog ponašanja. Što pojedinac više izmiče društvenim normama, i što više postoji mogućnost za nekažnjeno devijantno ponašanje, to će se pojedinac više njime i služiti.

Drugi je problem kakvi su odnosi između operacijskih definicija i pojmova u odnosu na prirodne podatke, i teorijskih definicija i pojmova u odnosu na društvene podatke. Da li se između njih mogu postaviti neki čvrsti kauzalni ili funkcionalni odnosi? Uzmimo za ilustraciju ovog problema tvorbu C_1 = »proizvodni odnosi« i stavimo je u vezu sa C_2 i C_3 , to jest s radom i tehničkom preobrazbom sredine. Mi ovaj odnos možemo formulirati kauzalno tako da kažemo da »razvitak proizvodnih snaga određuje i oblik proizvodnih odnosa«. Razumije se, svaki od ovih pojmova sadrži u sebi niz posebnih varijabli koje bi trebalo staviti u određeni odnos, ako bi se htjela provjeriti ispravnost ove teorijske postavke. Vidjelo bi se da su odnosi mnogo složeniji nego što izgledaju na prvi pogled.

Ili uzmimo jedan drugi primjer. Stavimo u određeni odnos operacijsku tvorbu pod C_1 , i nazovimo je pobiže »potiskivanje potreba«. Mi je možemo lako utvrditi pribavljanjem potrebnih podataka. Stavimo je u vezu sa C_2 i nazovimo je pobiže »strogoost u primjeni zakona«. Potiskivanje potreba može označavati čovjeka koji potiskuje svoje seksualne porive prema malodobnim djevojkama, a »strogoost u primjeni zakona« može značiti pretjeravanje u upotrebi zakonskih sankcija kod kažnjavanja malodobnih prostitutki. Psihoanalitička teorija objašnjava da je strogoost u ovom slučaju neposredno uvjetovana deriviranjem erotičke energije prema normativnoj svijesti čovjeka, njegovim pretjeranim izjednačavanjem s Nad — Ja, s njegovom moralnom sviješću koja se ističe tim više što u njemu žive grešne namjere. Tu, dakle, također postoji određena kauzalna veza između jednog i drugog teorijskog pojma, koju valja praktički ili eksperimentalno provjeriti. U tom cilju popuštanje u potiskivanju erotičkih potreba moralo bi dovesti i do popuštanja u strogoosti kod pri-

lodobnicom može u početku još više zaoštriti njegove stavove na pravnom području, zbog podsvjesnih ili svjesnih sukoba u samom sebi.

Nadalje, potrebno je razlikovati različite socijalno-psihološke razine na kojima se odigrava određeno ponašanje ili doživljaj. U spomenutom primjeru potiskivanje nagona pripada individualnoj oblasti, i nagonskoj i podsvjesnoj sferi doživljavanja, dok pravno ponašanje pripada društveno-institucionalnom i vrlo svjesnom tipu ponašanja. Ličnost na vrlo različit način učestvuje u jednom i drugom procesu.

Isto tako se utjecaj društva ne očituje podjednako u svim oblastima ljudskog ponašanja. Ono djeluje mnogo imperativnije u području takozvane »društvene baze« ili proizvodnih i ekonomsko-pravnih odnosa. (Označili smo je kao Zonu A na dijagramu.) Ono djeluje vrlo snažno, ali ne tako bezuvjeto, u području »društvene nadgradnje«, u oblasti etičkih, filozofskih i ideoloških odnosa, a još manje u oblasti čisto personalnih bavljenja, kao što je razmišljanje, estetičko stvaranje, ili prosto sposobnost ličnog odlučivanja, u takozvanoj Zoni C ili zoni »personalne slobode«. Što se čovječja djelatnost više udaljuje po svojem sadržaju od društvene baze, to postaje i manje zavisna od nje, i u njoj se više očituje slobodan stav pojedinca prema društvenim, kolektivnim, kao i ličnim momentima života. U krajnjoj liniji možemo reći da čovjek-pojedinac u svojoj personalnoj oblasti može izmaći ili oduprijeti se neposrednom društvenom determinizmu, tj. utjecaju vladajućih društvenih normi i ideja. Ono što zovemo »pojavom velikog čovjeka u historiji« uvijek je pojava pojedinca koji dolazi s jednom posve novom idejom ili odlukom (Kopernik, Marx, Lenjin). Iako je i njihova pojava uvjetovana širim društveno-historijskim kontekstom, nemoguće je tvrditi da su u svojoj djelatnosti neposredno pod vlašću aktuelnih društvenih, krupnih i institucionalnih utjecaja.

3. TRI RAZINE ANALIZE DRUŠTVENOG PONAŠANJA: INDIVIDUALNA, GRUPNA I INSTITUCIONALNA

Ispitivanja na području socijalne psihologije su pokazala da je korisno razlikovati tri razine društvenog ponašanja čovjeka: a) *individualnu* ili interindividualnu, u kojoj prevladavaju njegovi individualni motivi u odnosu s drugim čovjekom, b) *grupnu* ili kolektivnu, u kojoj prevladavaju motivi u odnosu s grupom, c) *institucionalnu*, u kojoj prevladavaju motivi u odnosu s institucijom.

razina više uvjetovana neposrednom dinamikom kolektivnog života, dotle u institucionalnu razinu u većoj mjeri ulaze faktori kolektivnog pamćenja ili tradicije ili društvene ideologije, a grupe su samo njihovi nosioci.

a) *Individualna razina.* — Na ovoj razini nas zanimaju naročito percepcije, sentiment i pobude kojima se rukovodi pojedinac u svojem društvenom ponašanju. Zanimaju nas motivi koji uvjetuju specifičan tip njegova društvenog stava. Spomenuli smo onaj slučaj sa sucem, koji je redovito prestrogo kažnjavao maloljetne prostitutke i otkrili, nakon individualne analize, da u njemu samome postoje potisnuti porivi za odnosom s maloljetnicama. Znači da je ova njegova strogost na razini zakona, s obzirom na njegovu društvenu ulogu, imala svoj razlog, ne u nekim društvenim okolnostima (njegovu uvjerenje da je iz društvenih razloga potrebno oštrije primjenjivati zakone), već čisto lični korijen u borbi s vlastitom podsviješću. Da bismo valjano objasnili ponašanje čovjeka, mi smo obavezni da vodimo računa i o ličnim motivima koji su nastali katkad u toku jedne naročite individualne historije života, a koju ne možemo ispustiti iz vida u prilog onih razloga koji u ovome času neposredno djeluju.

Individualna analiza uvodi nas više u psihološke motive, ali je ne primjenjujemo samo kad je u pitanju ponašanje jednog određenog pojedinca, odnosno dva i više pojedinaca u međusobnim odnosima već i onda kad ispitujuemo veću skupinu ljudi koja u ovome času djeluje zajednički, a želimo baciti svjetlo i na lične motive njihova djelovanja. Uzmimo primjer gomile koja linčuje Crnca. Nas će zanimati koji su motivi agresivnosti ove gomile. Ispitivanje agresivnosti, idući od pojedinca do pojedinca, pokazat će nam da, pored opće situacije — antagonizma Crnca i Bijelaca i proizvodnih odnosa na plantažama pamuka, postoje kod Bijelaca neki lični motivi koji pogoduju pojavi agresivnosti, a koji nemaju nikakve neposredne veze s njihovim odnosima s Crncima. Vidjet ćemo da se kod njih agresivnost pojavila kao posljedica nekih životnih lišavanja (frustracija), uslijed toga što s padom cijena svojih proizvoda nisu mogli nabaviti dovoljnu količinu sjemena ili životnih namirnica, pa je u njih ušao strah za održanje života. Neizvjesnost od sutrašnjice i čuvstvo nezadovoljstva, jer ne mogu zadovoljiti neke lične potrebe, naveli su ove ljude da potraže odušak u grupnim odnosima s Crncima. To da se predstavlja kao neposredna determinanta agresivnosti, može se vidjeti na primjeru...

znajama i logičkoj povezanosti spoznaja, onda se ona približava nazoru o svijetu, iako je često puta teško lučiti ove dvije strane.

Za razliku od stavova i mišljenja, koji su trajnije organizacije, sud je, po mišljenju Krecha i Crutchfielda, neposrednije uvjetovan percepcijom, to jest neposrednom situacijom i podražajima koje primamo iz nje, ali su sudovi u isti čas pod utjecajem stavova i mišljenja, oni su neposredni proizvod percepcija, mišljenja i stavova.

LITERATURA

1. ALLPORT, G. W. Attitudes, in I. Murchison: *Handbook of Social Psychology*, 1935.
2. CAMPBELL D. T., *The indirect assesment of social attitudes*. Psychol. Bull., 1950, str. 47, 15—38.
3. CARNAP R., *Logical Foundations of Probability*, Chicago, 1950.
4. KRECH-CRUTCHFIELD, *Theory and Problems of Social Psychology*, 1948.
5. MIALARET, *Psychologie appliquée au domaine scolaire*, in H. Piéron, *Traité de Psychologie appliquée*, sv. 7.
6. MARGENAU H., *The Nature of Physical Reality*, NY, 1950.
7. MILIĆ V., *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 1965.
8. SKINNER B. F., *Science and Human Behavior*, NY, McMillan, 1953.

II

ŠTO JE TO JAVNO MNIJENJE?

Pojam javnog mnijenja danas najčešće susrećemo u štampi u vezi s političkim životom neke zemlje. Piše se, da akt neke vlade ima podršku javnog mnijenja ili da ga nema, da vojna akcija jedne vlade u jednoj stranoj zemlji nailazi na sve veću osudu javnog mnijenja, ili da se je javno mnijenje podijelilo u vezi s donošenjem određene reforme. Javno mnijenje koji put glasno ustaje protiv nekog akta vlade, ali neki put ostaje pritajeno pa se govori da nezadovoljstvo raste, iako se ono prenosi šapatom a ne bučnom riječju. Tako se javno mnijenje najčešće pojavljuje kao oblik društvenog života o kojem vlade i upravljači moraju voditi računa tražeći podršku ili ispitujući otpore u njemu. Roosevelt je znao da je američko javno mnijenje 1941. godine bilo raspoloženo protiv ulaska u evropski rat, i da će biti potrebno postepenim pripremama i propagandom pripremiti ga za ulazak u nj. Javno mnijenje je izvor raznih otpora i spontanih akcija, ali se propagandnim sredstvima na njega može djelovati i usmjeravati ga prema zamišljenim ciljevima upravljača. Postoje, dakako, granice za takvo utjecanje! Kad su Daladier i Chamberlain kapitulirali pred Hitlerom u Münchenu 1938. god. negodovanje javnog mnijenja bilo je tako žestoko da su oni veoma dobro znali kako se slična operacija više ne može ponoviti i 1939. godine.

Pojam javnog mnijenja najuže se povezuje s pojmom demokracije. Iako se ono danas češće smatra nekom protutežom izvršnoj političkoj vlasti u društvu, valja se sjetiti da je u antikno vrijeme javno mnijenje bilo neposredno povezano s društvenom izvršnom vlasti. Javno mnijenje, kao politička sila i kao oblik donošenja društvenih odluka, rodilo se u grčkom polisuu. Stari Grci su govorili da je demokracija moguća samo unutar granica do kojih seže ljudski glas, što znači da demokratsko upravljanje polisom pretpostavlja neposredno općenje među ljudima, mogućnost saopćavanja vlastitih stavova drugome u neposrednim ličnim dodirima («face-to-face» relacije), a to znači i neposredan utjecaj jednog čovjeka na mišljenje drugog.

javne debate postignu neke zajedničke poglede i tada većinom glasova donesu odluku koja sve obvezuje. Ovu demokratsku praksu grčkog polisa preuzeo je i rimski forum. Ona počiva na riječi, ali takvoj riječi u kojoj svatko može ravnopravno učestvovati (Grci su to pravo nazivali »izokratija« — vlast jednakih). Možemo reći da je javno mnijenje i do danas ostalo društvena pojava koja počiva na razmjeni ljudskih misli pomoću glasne ili tihe riječi i koje se stvara na osnovu mišljenja svih članova jedne zajednice.¹

Javno mnijenje u klasičnom smislu, kao javno raspravljanje i odlučivanje, ponovo se javlja u modernoj društvenoj misli s teoretičarima »društvenog ugovora«, odnosno građanske demokracije. Tako je J. J. Rousseau ovom pojmu posvetio veliku pažnju i doveo ga u vezu sa svojom teorijom o »općoj volji« naroda. Postojala je kod ovih teoretičara (Necker, Wieland, Bentham i drugi) tendencija da se pojam javnog mnijenja (»l'opinion publique«) izjednači s pojmom »opće volje« ili »nacionalne volje«, koja uključuje u sebi određeno jedinstvo narodne volje i njenu suverenost. Međutim, kasnijim raspravama došlo se do zaključka da valja razlikovati ova dva pojma, jer pojam javnog mnijenja ne znači nužno nešto jedinstveno a ni suvereno. Hegel je bio upozorio da javno mnijenje nije jedinstveno već protivurječno, te da u njemu »postoje zajedno i laži i istina. Uloga je velikih ljudi da nađu istinu u njemu«. Javno mnijenje nema u modernom društvu smisao suverene volje jednog naroda, koja se nužno izražava kroz njegov ustav. U tom smislu Sir Henry Maine primjećuje: »Vox populi može biti Vox dei, ali već s malo pažnje možemo primijetiti da nikad nije bilo suglasnosti u tome što znači Vox i što znači Populus«.

Naime, u modernom društvu javno je mnijenje izgubilo značenje neposredne i izvršne volje naroda, jer se između mišljenja građana i izvršne vlasti u društvu ili vlade izgradio složeni sistem posrednika u obliku političkih stranaka, sredstava za masovno saopćavanje (štampa, radio, itd), zborova, parlamenata, savjeta, izvršnih vlasti i drugih. Javno mnijenje je uslijed značaja ovih posrednika sve više dobivalo smisao nečeg doduše društveno uvijek prisutnog, ali i *neorganiziranog, raspršenog, spontanog, što se suprotstavlja organiziranim formalnim oblicima društvenog života*. Štaviše, razvitkom moderne birokracije i modernih sredstava za saopćavanje, čitanjem novina, slušanjem radio-vijesti i gledanjem televizije — što sve pretpostavlja

¹ »Ono što sistem *polisa* uključuje u sebi jest, prije svega, izvanredna prevlast riječi nad svim drugim instrumentima moći. Ona postaje političko oruđe par excellence, sredstvo zapovijedanja i vladanja nad drugima. Ova moć riječi — od koje su Grci stvorili boginju Peitho, moć uvjeravanja (persuazija) — podsjeća na efikasnost riječi i formulacija u nekim religijskim obredima ili na vrijednost pripisanu

pasivno izlaganje čovjeka tuđem glasu — javno mnijenje dobilo je i značenje nečeg više *pasivnog*, više izloženog slobodnom oblikovanju sa strane organiziranih društvenih medija putem propagande i publiciteta. Umjesto razmjene žive riječi između ljudi okupljenih na ograničenom prostoru, velika većina primala je glas drugih iz velike udaljenosti, iako na sasvim razgovijetan i neposredan način zahvaljujući suvremenim tehničkim sredstvima audio-vizuelnog saopćavanja, ali kojima nije mogla odmah odgovarati ili ripostirati na određene teze, nego samo vrlo zaobilaznim putevima i djelujući kao razbijena vojska kojoj treba dugo vremena dok se prikupi i osjeti vlastitu snagu. To je, međutim, isto tako rodilo potrebu da oni koji se obraćaju ljudima doznaju što zapravo ovi misle, pa se tako razvilo ispitivanje javnog mnijenja pomoću posebnih ustanova. Katkad se u te svrhe upotrebljavaju i posebni unutrašnji organi obavještanja (novinari ili policajci).

Prema tome, javno mnijenje u suvremenom smislu nije isto što i »opća volja naroda« ili »nacionalna volja«, jer: a) javno mnijenje ne veže se više uz zakonodavne odluke (za koje postoje parlamenti) ili pojam suverenosti u smislu »opće volje naroda«, iako društvena tijela koja predstavljaju »opću volju naroda« moraju voditi računa o javnom mnijenju, i b) »opća volja naroda« ili »nacionalna volja« izražava nešto jedinstveno, što se postiže većinom glasova, i gdje je manjina obavezna da slijedi mišljenje većine; nasuprot tome, javno mnijenje ne predstavlja nešto jedinstveno, što se određuje većinom glasova, nego nešto raznorodno, s mišljenjima i utjecajem raznih društvenih klasa ili grupacija, iako u danom momentu jedno mišljenje može biti »vladajuće« ili »dominantno«, ili naprosto »najglasnije« i »najutjecajnije« (čak i onda kad ga zastupa manjina!). Za javno mnijenje vrijedi ona: *Quot homines, tot sententiae!*

Činjenica je da ni danas nisu izumrle težnje da javno mnijenje dobije obilježja zakonodavne vlasti, pa se nastoji, tamo gdje je to ostvarivo, uvesti praksu *neposredne demokracije*, za razliku od posredovne demokracije koja se vrši preko narodnih predstavnika. Društveno samoupravljanje teži neposrednoj demokraciji svagdje gdje ju je moguće provesti, a da to ne šteti normalnom odvijanju društvenih djelatnosti.

1. DINAMIČKA PRIRODA JAVNOG MNIJENJA

Javno mnijenje nije nikakva samostalna društvena pojava već za-

općeg društvenog značaja. Postojanje raznih oblika društvenog posredovanja u tim komunikacijama, posebno u obliku sredstava za masovna saopćavanja, jedna je od općih crta modernog industrijskog društva. Isto je tako opća crta da se javno mnijenje u stvarima od općeg društvenog značaja izražava preko *masovnih političkih stranaka*, a ne pomoću debate pojedinih građana na agori ili forumu, iako slobodni govornici u londonskom Hyde Parku nastoje oživiti takvu praksu. Međutim, uloga javnog mnijenja, načini kako se ono oblikuje i izražava u pojedinim društvima, zavisi podjednako od političkog režima kao i od kulturne tradicije.

A. Sauvy predlaže da je korisno razlikovati četiri oblika javnog mnijenja:

- a) glasno izraženo mišljenje, često veoma bučno;
- b) pritaženo usmeno mišljenje koje se prenosi često samo šapatom, kao što su *glasine*;
- c) mišljenje izraženo općim glasanjem ili referendumom;
- d) referendum s obaveznim glasanjem.

A. Sauvy smatra da potonja dva oblika c) i d) ne ulaze u suvremeno shvaćanje javnog mnijenja. Mi smo već utvrdili da se javno mnijenje odvojilo od akta donošenja političkih odluka. Ali, ako glasanje ne ulazi u javno mnijenje, ono ga barem izražava i utječe na njega. Međutim, Sauvy misli da javno mnijenje ne može biti definirano kao jasno određen stav kakav se zauzima u glasanju, nego da je ono mnogo više u samom procesu javnog raspravljanja, osporavanja, oblikovanja mišljenja, dakle u procesima *kristalizacije* javnog mišljenja. Istina, razlika je u tom slučaju više u intenzitetu uvjerenja i u jasnoći stavova nego u samoj prirodi mišljenja, ali bi taj proces kristalizacije od neodređenog i difuznog k jednom određenijem i jasno izraženom bio bitan za dinamiku javnog mnijenja. U svojim poznatim panel-ispitivanjima javnog mnijenja u vezi s izbornom agitacijom, *Lazarsfeld, Berelson i Gaudet* (»Izbor naroda«, 1944), proučavali su kako se javno mnijenje, posebno u takozvanim kolebljivim krugovima, postepeno formira do sasvim jasno zauzetog stava.

Dinamička priroda javnog mnijenja, koje oscilira od jednog više neodređenog i difuznog stanja k jednom jasno izraženom i glasno formuliranom, navela je sociologe da razlikuju »očitovani« i »latentni« (D. Katz), »aktivni« i »pasivni« (Blumer), »trajni« i »nestabilni« (Sauvy) stav. U svim tim distinkcijama provlači se jedan dinamički proces koji istovremeno zavisi od *volumena* (veličine mase koja izražava neko mišljenje) i *intenziteta uvjerenja*. Naime, javno mnijenje u svojem neodređenom ili latentnom stanju polazi uvijek od mase

tira s mišljenjem drugih ili da potraži oslonac u *javnosti*. To njegovo mišljenje još nije ušlo u brazdu određenog društvenog htijenja i djelovanja. Tek kad jedno mišljenje želi postati predmet *društvene akcije*, ono postaje predmet intenzivnog procesa interakcije među ljudima, pa polako preko individualnih razlika i nijansi raste do jednog povezanijeg i zajedničkog stava mase ljudi. Neophodan uvjet za to jest, da je mišljenje vezano uz određenu društvenu akciju. Dok je ono izvan težnje za nekom akcijom, ono ostaje samo latentno, čak i onda kad je to stvar gotovo čitavog društva.

Aktiviranje javnog mnijenja oko nekog pitanja ne vodi nužno do suglasnosti u mišljenjima. Naprotiv, ono može još više istaći suprotnosti i protivrječnosti u javnom mnijenju. *Laswell* smatra da je ova spornost u mišljenjima bitna za javno mnijenje, jer tamo gdje ljudi reagiraju potpuno jednodušno, kao u izražavanju općeg negodovanja u povodu jednog zločina, nije u pitanju javno mnijenje već osnovna čuvstva same zajednice. »Sve što branimo životom i čašću i bez oklijevanja — ne pripada svijetu mnijenja već dobra i zla.« (*Laswell*.) Istina, ni u pogledu zločina javno mnijenje nije uvijek jednodušno. Kad je Amerikanac *Chessman* izvršio svirepo ubojstvo, imao je svu javnost protiv sebe. Ali, kad je nakon toga kroz niz godina počeo voditi bitku da bi spasio život pisanjem romana svojeg života (pisanje kao oblik plemenite djelatnosti!), dobar dio publike postao je sklon tome da ga se pomiluje.

Ono što čini javno mnijenje nestabilnim, promjenljivim, raznolikim i protivrječnim jest činjenica da se preko individualnih mišljenja i interesa kroz njega izražavaju interesi grupa i društvenih klasa, da pojedinci koji u početku polaze od svojeg ličnog mišljenja sve više usklađuju svoje mišljenje s mišljenjem i stavovima društvene grupe s kojom se najviše izjednačuju. No, i u tome pojedinci ne moraju biti uvijek dosljedni, jer jedan čovjek može pripadati raznim društvenim organizacijama i misliti kroz različite društvene uloge: jednom kao pristalica jedne stranke, drugi put kao otac obitelji, treći put kao član određenog kulturnog društva i tako dalje. Karakteristično je za javno mnijenje da se u njemu očituju raznorodni individualni i grupni interesi, te da se ti interesi na različite načine koncentriraju ili povezuju, već prema prirodi predmeta o kojemu se diskutira. U nekima postoji veća suglasnost, a u drugima manja; u nekim pitanjima ljudi istupaju sa čvršćim uvjerenjima, dok se u drugima kolebaju. Ljudi će laške postići suglasnost kad je u pitanju skraćanje radnog vremena, nego kad je u pitanju vrijednost nekog slikara ili kvaliteta neke zubne paste!

stvena ljudskim gomilama uopće, jer je dovoljno da se veći broj ljudi nađe okupljen na nekom javnom mjestu pa da u njihovoj podsvijesti počinju djelovati iracionalne sile koje ih čine lakim plijenom demagoga i tribuna. Pažljivija izučavanja ponašanja društvenih masa pokazala su da je crta *konformizma* — lakog i nekritičkog usvajanja mišljenja »većine ljudi« ili »autoriteta« — dosta rasprostranjena među ljudima, ali isto tako da najuspješnija propaganda ostaje ona koja nastoji biti što objektivnija, koja upotrebljava najveći broj čisto racionalnih argumenata. To vrijedi naročito danas, kad se na ljudske mase djeluje mnogo više u njihovim privatnim prostorijama (u slobodno vrijeme prilikom čitanja novina ili gledanja televizijskih prijenosa) nego na skupovima po javnim mjestima.

2. DRUŠTVENE MASE, PUBLIKA I JAVNO MNIJENJE

Da bismo bolje shvatili što znači »Vox«, odnosno javno mnijenje, potrebno je da znamo čiji je to »glas«, to jest što znači »Populus«?

Prirodu javnog mnijenja bolje ćemo shvatiti ako ga dovedemo u vezu sa samim društvenim nosiocima, s pojedincima i grupama kao oblicima udruživanja i komuniciranja među pojedincima. Sociološka teorija je razradila jednu dosta složenu i potpunu klasifikaciju društvenih grupa. Među onim oblicima društvenog okupljanja koje nije povezano s čvrstom organizacijom, a o takvim oblicima je riječ najčešće kad se radi o javnom mnijenju, ističu se tri tipa: gomila, masa i publika.

Za *gomilu* smo rekli da je ona skup ljudi na ograničenom prostoru, koji pod utjecajem više iracionalnih i emocionalnih faktora dolaze do naročitog uzbuđenja i akcije. Čini nam se da nije toliko značajan sam iracionalni utjecaj na gomilu, jer ona može djelovati i na osnovu veoma racionalnih i mnogo raspravljanih ciljeva, kao što je slučaj s revolucionarnim gomilama, već prije spontanost okupljanja i neposredne društvene akcije gdje riječ prelazi u gestu ili pokret. To je možda i razlog što, imajući u vidu pasivnost javnog mnijenja, autori uzimaju u obzir naročito masu i publiku kao nosioce javnog mnijenja. Pa koje su osobine mase, odnosno publike?

Masa, prema H. Blumeru, posjeduje crte masovnog ponašanja ljudi. Prije svega, njoj pripadaju pojedinci koji dolaze iz raznih društvenih klasa, grupacija ili lokalnih zajednica pa je ona u osnovi anonimna grupa sastavljena od anonimnih pojedinaca, između kojih postoji veoma slaba ili gotovo nikakva interakcija, odnosno razmjena mišljenja i iskustava. Ona je veoma slabo organizirana i neposredna

stveno svojim ličnim ili *privatnim interesima*. Oni ne osjećaju potrebu za nekom organizacijom, iako ih različite organizacije nastoje obuhvatiti. Kad se masa pod utjecajem nekog pokreta organizira, prestaje biti masa i postaje organizirano društvo, jer dobiva određenu strukturu, program, pravila, norme grupnog ponašanja, tradiciju, itd. Nije potrebno, dakako, naglašavati da je masa kao način postojanja suvremenog čovjeka tipična pojava u suvremenom industrijskom društvu, pojava koja je isto tako uvjetovana birokratizacijom modernog društva, kao i djelovanjem sredstava za masovne komunikacije s propagandom ideja, ukusa, stila života. Dok je u antičkom društvu osnova javnog mnijenja bila usko *povezana zajednica građana* s neposrednom komunikacijom među pojedincima, dotle je osnova javnog mnijenja u modernom društvu *privatizirana masa pojedinaca* koji s društvom kao cjelinom komuniciraju samo pomoću posrednika (štampe, RTV), a samo djelomično i sporadično u neposrednim ličnim dodirima.

Kad se masa pokrene i počinje diskutirati o nekom pitanju, onda ona, prema H. Blumeru, postaje *publika*. Publika je društvena grupacija koja: a) raspravlja o nekom pitanju, b) podijeljena je u svojim mišljenjima, c) sudjeluje u diskusiji oko rješavanja nekog pitanja ili spora. Očito je da je publika, ovako definirana, samo jedan oblik aktivirane mase. Inače, čini nam se mnogo tačnija definicija prema kojoj je publika jedan oblik mase koju *ujedinjuje jedan sasvim određeni interes*, koja se, iako nije organizirana, osjeća solidarna i povezana s obzirom na zajednički interes i predmet kojim ga može zadovoljiti (kazališna publika, sportska publika, čitalačka publika, kabaretska publika i tako dalje). Ovako shvaćena publika ne mora nužno diskutirati o predmetu koji ju je privukao, mada i to može često činiti, jer je važnije da se osjeća solidarna s predmetom koji zadovoljava njenu potrebu (glumci, nogometaši, pjesnik ili književnik, varijetetska plesačica i drugi). U stvari, nama se čini da u aktiviranju jedne mase publika ostaje na pola puta: ona je u većoj mjeri svjesna svojeg interesa i načina kako će ga zadovoljiti, ali ona još ne osjeća potrebu da se organizira radi obrane svojeg interesa ili radi društvene akcije u vezi s njime. No, često se događa da se publika, kad osjeća da je njezin interes ugrožen ili kad želi dati stalniju i čvršću podršku svojim interesima, organizira u obliku udruženja. Tada se publika pretvara u udruženje ili organizaciju (Društvo navijača Crvene zvezde, Udruženja prijatelja Chopinove muzike, Muzička omladina, Prijatelji Tinove poezije i tako dalje).

U velikim organizacijama, s takozvanim masovnim članstvom, već se zbog volumena i raznorodnosti pojedinaca, pored »oficijelnih« stavova pojavljuju i »neoficijelni« stavovi, pored formalnih grupacija i neformalne. Tako govorimo o javnom mnijenju i u jednoj organizaciji kad je ona dosegla izvjestan stupanj veličine i složenosti, odnosno unutrašnje razlabavljenosti.

Iako Blumer želi pojam publike približiti klasičnom pojmu, gdje »publica« znači doista skup ljudi koji debatiraju o jednom zajedničkom problemu s namjerom da donesu odluku i prijeđu u akciju, u suvremenom društvu publika redovito ne pokazuje takav stupanj diskusione aktivnosti. Ona se najčešće izražava preko svojih *glasnogovornika* (»porte-paroles«) koji zastupaju mišljenje određene publike, nastoje ga što bolje formulirati i suprotstaviti nekim suprotnim stavovima kako bi prisilili protivnike da usvoje njihove argumente ili neku društvenu vlast da djeluje prema njima. Glasnogovornici ili tumači javnog mnijenja nastoje pospješiti proces kristalizacije javnog mišljenja. Oni znaju da je ono u početku nepovezano i raspršeno, da u njemu djeluju razni utjecaji i sukobljuju se različiti privatni ili grupni interesi, te da je potrebno razne tendencije svesti pod jedan zajednički idejni nazivnik, najprikladniji da ih poveže i izrazi s dovoljno snage, i osposobi za akciju. Za to je potrebna izvjesna vještina i napor, jer javno mnijenje u mnogim situacijama može ostati »zbunjeno«, »razbijeno«, »kolebljivo«, »podijeljeno«. Potrebna je posebna društvena inteligencija, kojom redovito raspolažu ideolozi ili propagandisti, da različite i protivurječne tendencije u javnom mišljenju poveže oko nekih akcionih ideja ili parola.

Kad javno mnijenje ostaje pasivno i nepovezano, onda ono djeluje, kao što upozorava poznati novinar W. Lippmann, preko posebno organiziranih »interesnih grupa« koje smišljeno ubacuju razne glasine, parole, ideje da bi pridobile javno mnijenje ili izvršile pritisak na vladu. Takve interesne grupe obično djeluju na upravljачe preko posebnih »grupa za pritisak« ili »lobbista« koji u ministarskim kabinetima ili poslaničkim kuloarima nastoje iznuditi rješenje nekog pitanja u vlastitom interesu. Razumije se, ove grupe djeluju naročito u slabo razvijenim političkim sredinama, gdje mase ostaju većinom pasivne.

3. ULOGA ZNANJA, UVJERENJA I ZNAČENJA

Često se ističe *prevrtljivost* javnog mnijenja: iste mase koje su danas jednom čovjeku aplaudirale, sutra će ga isfukirati. Jedan

za generala de Gaullea?« — »Da, doista je bilo.« »No, kako to ne mogu biti isti ljudi, to znači da naše selo ima 600 stanovnika.«

Kad bi se ljudski karakter mjerio s prirodom javnog mnijenja, on bi veoma loše prošao u pogledu dosljednosti i cjelovitosti. Međutim, ne valja smetnuti s uma da stavovi u javnom mnijenju zavise mnogo od momentanih društvenih situacija, podložnih stalnim promjenama, ali i od *ličnog poznavanja* problema koji se postavlja u danoj situaciji. A pojedinci ne samo da nemaju isto znanje ili poznavanje nekog predmeta već i svojim stavovima u istoj situaciji ne daju isto značenje. Dvoje ljudi koje je reklo »da« u danoj situaciji može imati veoma različite motive i pobude pa i stavove u vezi s tom situacijom.

Kad postavljamo pitanje o nestabilnosti i promjenljivosti javnog mnijenja, susrećemo se redovito sa tri pitanja: 1) *Znaju* li ljudi kojima postavljamo određena pitanja dovoljno o tim pitanjima da bi nam mogli dati pouzdane odgovore?; 2) Jesu li nam odgovorili nasumce ili s izvjesnom *uvjerenošću*, tako da se u njihov odgovor možemo pouzdati?; 3) Pretpostavimo li da smo dobili doista pouzdane odgovore, to jest da su pojedinci shvatili pitanja i dali odgovore s najdubljim uvjerenjem, jesu li dobijena pitanja i odgovori od *stvarnog značenja* za poznavanje javnog mnijenja i za društvene nauke uopće? (Vidi o tom problemu: D. Katz, »Three Criteria: Knowledge, Conviction and Significance«; Berelson i Janovitz, djelo navedeno u literaturi.)

Socijalni su psiholozi jasno pokazali kako slabo poznavanje nekog problema čini ispitanika sugestibilnim, sklonim da dade onaj odgovor koji od njega očekujemo. Ili ga čini često *konformistom*, tako da daje odgovor koji je u skladu s već postojećim mišljenjem većine. Taj konformizam dolazi do izražaja i u priklanjanju mišljenju bilo kojeg autoriteta koji se navodi tom zgodom. No, što izgleda paradoksalno, jest to da pojedinci daju često odgovore na pitanja o kojima *uopće ništa* ne znaju, pa su tako neki ispitivači javnog mnijenja postavljali pitanja o potpuno izmišljenim ili nepostojećim stvarima, i dobili na njih priličan broj odgovora! Budući da se u našoj civilizaciji smatra kako svaki čovjek mora biti obaviješten o zbivanjima o kojima se javno raspravlja, te da je »neznanje sramota«, pojedinci zbog očuvanja ličnog ugleda odgovaraju na pitanja o kojima ništa ne znaju. Kako da se izbjegnu takve pojave? Potrebno je, naravno, utvrditi koliko ispitanik stvarno poznaje neki problem. U tu svrhu služimo se redovito nekim početnim pitanjima (»filter-pitanjima«) čiji je cilj da utvrde obaviještenost ispitanika o odre-

sumnjičavi i kolebljivi. Socijalna psihologija stvorila je niz postupaka da bi se odredio stupanj uvjerenja ili intenzitet pristajanja uz neku stvar. Takav postupak predstavljaju i ljestvice stavova, koje su u ispitivanje javnog mnijenja uveli Bogardus, Thurstone, Likert i drugi, o čemu ćemo kasnije opširnije govoriti.

Jedno od teorijski najznačajnijih pitanja je, kakvo *značenje* valja dati odgovorima koje dobivamo prilikom ispitivanja javnog mnijenja? »Pretpostavimo, dakle, da ankete daju pouzdane podatke o kristaliziranom javnom mnijenju o izvjesnim pitanjima; sociolog unatoč tome može ostati kritičan prema značenju tih nalaza za njegovu nauku. Da li se postavljalo najznačajnija pitanja da bi se opisalo mišljenje publike? Da li je jedno pitanje bilo potpuno istraženo sa svim njegovim psihološkim implikacijama pomoću baterije odgovarajućih pitanja? Kad se izučavalo tendencije u javnom mnijenju, jesu li poduzete potrebne mjere opreza kako bi se održao stalnim proces anketiranja, postavljena pitanja i izvedeni uzorak? Jesu li uzete u obzir i druge mjere, kao što je index propagande, s kojim možemo povezati promjene u javnom mnijenju?« (D. Katz, op. cit., str. 56).

Javno mnijenje je izloženo promjenama koje imaju svoj uzrok u raznim izvorima individualne i kolektivne prirode. One dugo ostaju ispod praga individualne svijesti, ali i onda kad ih pojedinac uočava, one još ne moraju biti i dio kristaliziranog javnog mnijenja. Mnoge od tih promjena vrše se sporo, prouzrokovane su promjenama društvene strukture i načinom života, pa se i pojedinci mijenjaju u svojim stavovima a da to uopće nisu primijetili! Ono što javno mnijenje redovito dobro uočava, to su ili reakcija masa na neki značajniji ili uzbudljiviji događaj, ili nagle promjene u načinu života (racioniranje hrane u toku rata, izbijanje ekonomske krize, i tako dalje). Međutim, ove reakcije na »vidljive događaje« ne moraju biti i važnije u oblikovanju javnog mnijenja, jer one tendencije koje prolaze nezamijećene u načinu života ili u promjeni društvenih vrijednosti imaju mnogo trajniju ulogu u ljudskom mišljenju i stavovima. Javno mnijenje redovito reagira na »događaje«, ono je izraz jednog *događajnog zbijanja* (kao što se to dobro ogleda u štampi jednog društva u određenom periodu), ali ova zbijanja nisu isto što i *historijska zbijanja* koja imaju svoju vanjsku ili dramatičnu stranu, ali i svoju latentnu i dublju stranu. Pri ispitivanju javnog mnijenja uzimamo redovito »historijske okvire« kao nešto gotovo i nepokretno, i ne postavljamo pitanje mijenjaju li se ti okviri i na koji način.

Često kažemo da jedan čovjek sudi o događajima »površno«, a drugi da sudi »duboko«. Ako bolje razmotrimo zašto jednoga smatramo »površnim« a drugoga »dubokim«, vidjet ćemo da je to zbog toga što

zoravajući da pojedinac misli uvijek kao član neke grupe, to jest stavlja svoj stav u okvir neke grupe s kojom se nesvjesno ili podsvijesno izjednačuje. To je teorija o takozvanim *referencijalnim grupama* u mišljenju.

Najvjerojatnije da pojedinac, kad odgovara na neku javnu anketu, to jest kad se spontano postavlja na društveni plan svojeg mišljenja, zauzima one stavove koji su svojstveni društvenoj grupi s kojom se najčešće izjednačuje. Razumije se da ovo izjednačavanje ne mora biti uvijek samo sa jednom istom grupom: zavisi od prirode samog pitanja s kojom će se grupom izjednačiti. Jedan od teoretičara referencijalnih grupa, E. Hartley, kaže slijedeće:

»U nekim pitanjima sve (ili gotovo sve) referencijalne grupe s kojima se pojedinac izjednačuje mogu težiti bivstveno istim stavovima. U nekim drugim, pak, pitanjima mogu postojati razlike u stavovima već prema tome na koju se referencijalnu grupu pojedinac poziva. U svim okolnostima ja sam protiv zločina... Kao namještenik ograničenog prihoda ja želim smanjenje poreza; kao otac u svojoj obiteljskoj grupi želim da se više novca troši za škole; kao vlasnik imanja želim smanjenje nameta, iako kao automobilist želim da se poboljšaju putovi. Takve promjene u stavovima ne znače da moram ostati neodlučan kad se postavi pitanje poreza ili povećanja troškova. Daleko od toga! Imam svoje mišljenje, mnoga mišljenja, a zauzimam stanovište o nekom pitanju u vezi s određenim kontekstom u kojem se pitanje pojavljuje, jer se u svakom kontekstu pojavljuju i referencijalni okviri koji strukturiraju situaciju za mene i utječu na moju orijentaciju. Zadatak analitičara javnog mnijenja nije u tome da otkrije... koji je »pravi stav« pojedinca, već da otkrije pod kojim okolnostima će on izraziti jedno mišljenje a pod kojima neko drugo.« (E. L. Hartley, »The Social Psychology of Opinion Formation,« in Public Opinion Quarterly, 1950—1951, str. 672).

Za razliku od individualne psihologije koja nastoji utvrditi »prave stavove« ili »prave motive« u zauzimanju stavova nekog pojedinca, sociologija koja se bavi javnim mnijenjem nema takve ambicije. Štaviše, ona smatra da takve »prave stavove« nije ni moguće otkriti jer su oni *relativni*, budući da ih pojedinac mijenja s obzirom na sklop ili kontekst vanjskih okolnosti, ali i s obzirom na referencijalni grupni okvir kroz koji misli u datome času. U najboljem slučaju možemo utvrditi koje su to okolnosti i koji su to referencijalni okviri. Ali je nemoguće utvrditi da će pojedinac uvijek u istoj situaciji misliti *pomoću ili kroz iste* referencijalne okvire.

Još je mnogo teže od ovih prostornih ili topoloških grupnih okvira utvrditi *promjene okvira* pomoću kojih pojedinac misli. Takvih okvi-

stavova. Upravo zbog toga što u ispitivanju javnog mnijenja moramo računati s mnogo nepoznatih faktora ili varijabli, potrebno je da pri stvaranju zaključaka i prognoza budemo veoma oprezni.

Ispitivajući javno mnijenje, treba da imamo u vidu još jedan moment, koji javno mnijenje čini relativnim, odnosno u izvjesnom pogledu zavisnim od samog ispitivanja: samo istraživanje javnog mnijenja i saopćavanje rezultata o stanju javnog mnijenja je eo ipso i sredstvo kristalizacije javnog mnijenja, oblik utjecanja na javno mnijenje ili oblik društvene akcije koja vodi samo-osvješćivanju. Naravno, ne treba s tom konstatacijom pretjerivati, ali je ne valja ni potcijeniti! Neki toretičari i političari smatraju da je saopćavanje rezultata javnog mišljenja sredstvo koje služi stabilizaciji društva jer otkriva u umjerenim granicama opća raspoloženja i omogućava odgovarajuću društvenu i političku akciju. Ovakva praksa privikava ljude na mogućnost određene reformističke prakse u društvenim problemima, a da ne stvori onu zaoštrenost koja bi izazvala radikalne promjene u društvu.

Bez obzira na to je li prednji stav tačan ili nije, a on može postati sredstvo određenog društvenog reformizma ako je povezan i sa sistematskim pristranostima — iako teško uočljivima za laika — istraživaču javnog mnijenja postavlja se zadatak da ne padne u klopke društvenog konformizma i pristranosti (oportunizam je također jedna vrsta pristranosti!), nego da objektivno ispituje samu javnost i dosljedno uklanja sve izvore pristranosti u tumačenju dobivenih rezultata. On će pri tome biti uvijek svjestan da njegovi rezultati nisu »konačni«, i da je anketiranje javnog mnijenja samo jedno naučno oruđe koje traži ne samo stalno provjeravanje već i kombiniranje s drugim metodama istraživanja društvene stvarnosti. Pri tome će uvijek imati na umu: anketiranje je samo *odraz* javnog mnijenja, dakle njegova površina, dok je njegova dubina sama društvena *akcija* ili praksa. koja po svojoj prirodi nadilazi svaku vrst odraza.

4. PRISTUP ISPITIVANJU JAVNOG MNIJENJA

U ispitivanju javnog mnijenja, odnosno stavova na kojima počiva javno mnijenje, moguća su dva bitno različita pristupa:

- a) *klinički pristup* koji dovodi stavove u vezu s ličnim crtama,
- b) *ekološki pristup* koji dovodi stavove u vezu s obilježjima društvenih grupa.

Kao što se individualna psihologija razvila ranije od socijalne psi-

U kliničkom ispitivanju stavova u oblasti socijalne psihologije naučni interes u tom periodu bio je zauzet naročito pitanjima kao što su odnosi *karakternih crta* (introverzija, ekstraverzija, sklonost dominiranju ili podređenosti, agresivnost, itd.) prema raznim *ideološkim i političkim stavovima* (radikalizam, konzervatizam, nacionalizam, internacionalizam, religioznost, itd.). Pojava fašizma u Evropi dala je povoda mnogobrojnim ispitivanjima ove vrste, da bi se vidjelo ne pružaju li određene karakterne dispozicije pogodno tlo za razvitak fašističkih ideja. Ova istraživanja bila su dosta pod utjecajem, u to vrijeme, modernih karakterologija, kao što je Jungova ili Kretschmerova, i psihoanalitičkih teorija. Jedno od najpoznatijih djela, koje dobro izražava tendencije takvih istraživanja je ono od *Th. Adorna* i njegovih suradnika o »Autoritativnoj ličnosti« (1950).

Osnovni nedostatak ove kliničke orijentacije u tom periodu jest izvjestan *biologizam*, to jest nastojanje da se stavovi dovedu u vezu s nekim trajnim konstitucionalnim ili dispozicionim faktorima same ličnosti, a zapostavljanje vanjskih situacionih i grupnih faktora. Neki doživljaji koji su često već u ranom djetinjstvu odlučno utjecali na oblikovanje karaktera (na što je posebno upozorila psiho-analiza), dobili su odlučni utjecaj i na aktuelno zauzimanje stavova. Tako postoji već sasvim određena karakterna predispozicija za konzervativna shvaćanja, jer se radi o karakteru koji je sklon da se podređuje autoritetima i u svojoj podređenosti s njima izjednačuje. Iako se ne može sasvim poricati uloga karakternih dispozicija u mišljenju čovjeka, sama dinamika društvenih situacija pokazuje nam da jedan isti čovjek može u jednoj situaciji da se ponaša revolucionarno i nekonformistički, a u drugoj konzervativno ili konformistički! Očito je da to zavisi od samog *značenja* koje on pridaje nekoj situaciji. Već i vrlo grubo iskustvo upozorava da u jednom političkom pokretu, bez obzira je li radikaln ili konzervativan, nalazimo ljude s veoma različitim karakternim dispozicijama.

Klinička istraživanja stavova redovito su činila jednu metodološku grešku u svojim ispitivanjima. Ona su, na primjer, najprije konstatirala jednu karakternu ljestvicu »introverzija — ekstraverzija«, koja se sastojala na pitanjima određene populacije u odnosu na niz aktuelnih društvenih oblika ponašanja. Nakon toga su sačinila jednu drugu ljestvicu društvenog ponašanja o »radikalizmu — konzervativizmu«, koja je također počivala na nizu pitanja u vezi s aktuelnim društvenim ponašanjem. Određena društvena situacija i tipovi ponašanja u toj *konkretnoj* društvenoj situaciji postali su baza za konstrukciju jedne i druge ljestvice. Nakon toga nije bilo čudno što se

revolucionaran. Ali, u drugoj društvenoj strukturi, gdje je vlada nosilac svih revolucionarnih mjera i promjena, njegov nekonformizam će se promatrati kao izraz »konzervativnosti« i »reakcionarstva«!

U ispitivanju javnog mnijenja najviše se upotrebljava *ekološki pristup*, jer je već sam početni, uglavnom politički interes, želio da vidi koje to društvene grupacije zastupaju određene stavove, a ne koje su to karakterne dispozicije članova tih grupa.

Klinička ispitivanja koja nastoje dovesti u vezu stav s ličnom crtom veoma su teška i delikatna; međutim, ekološka, povezujući stavove s obilježjima grupa, nalaze se u mnogo lakšem položaju. Svatko zna da je lako *objektivno* utvrditi neka demografska ili socio-ekonomska obilježja ljudskih grupa. Takva su obilježja spol, starost, bračno stanje, mjesto stanovanja ili zaposlenja, zanimanje, visina prihoda, i tako dalje. Za utvrđivanje ovih demografskih i socio-ekonomskih obilježja već je postojala viševjekovna društvena statistička praksa, pa su podaci dobiveni o društvenim grupama služili za poresku, ekonomsku i drugu društvenu politiku. Dok je klasifikacija ljudi po karakteristikama veoma teška, ništa nije lakše nego svrstati ljude u razne kategorije prema demografskim i socio-ekonomskim obilježjima.

Nastojanje da se stavovi ili javno mnijenje, koje već po definiciji obuhvaća globalno društvo, dovedu u vezu sa obilježjima društvenih grupa traži, nesumnjivo, ispitivanje *velikog broja* ljudi, pa su ekološka ispitivanja po svojoj prirodi *ekstenzivna* a ne *intenzivna* kao što su klinička, koja se vrše na manjem broju opažanika. Kako je praktički nemoguće obuhvatiti čitavo pučanstvo čije nas mišljenje zanima, to je ispitivanje ograničeno samo na *uzorke* određene populacije, tako da je ispitivanje javnog mnijenja najuže povezano s pojmom ispitivanja pomoću uzorka jedne populacije. Istraživači javnog mnijenja uložili su veliki trud da bi ti uzorci bili *reprezentativni* za određenu populaciju, to jest da bi raspodjela određenih obilježja po svojoj strukturi ili proporcijama tačno odgovarala strukturi obilježja populacije iz koje potječe uzorak.

Kao što smo spomenuli, u ekološkim ispitivanjima tražimo neke stalne veze ili korelacije između demografskih ili socio-ekonomskih obilježja društvenih grupa ili čitave populacije i stavova, kako bismo na osnovu takvih veza mogli odrediti: a) tipove javnog mišljenja za pojedine društvene kategorije ili grupe, ili b) predviđati kako će se pojedine grupe ponašati s obzirom na stavove koje zauzimaju. (Ovakva predviđanja uvriježila su se naročito na području političkog ponašanja u vezi s izborima ili ekonomskog ponašanja u vezi s kupovanjem određene robe.)

obilježja samih glasača: socio-ekonomski status, religijsku pripadnost i mjesto stanovanja (selo ili grad). Ovim relativno malim brojem obilježja izradili su jedan indeks, koji su nazvali Indeks političke predispozicije, te na osnovu njega proveli slijedeću klasifikaciju pučanstva u tom kraju:

Socio-ekonomski status	Protestanti		Katolici	
	selo	grad	selo	grad
A, B (dobar)	1	2	3	4
C + (srednji)	2	3	4	5
C — (niži)	3	4	5	6
D — (niži)	4	5	6	7

Prema tom indeksu, što je veći broj ranga (rank number) u jednoj ćeliji, to je i veći broj ili čestina glasača za Demokratsku stranku (u SAD se glasači raspodjeljuju između dvije vodeće stranke, Demokratske i Republikanske). Dakle, broj glasača za Demokratsku stranku raste kad prevladava niži socijalni status, gradsko stanovništvo i pripadanje katoličkoj religiji. Ova studija je pokazala još jednu zanimljivu pojavu, to jest da kolebljivost glasača ide tačno po logici tog indeksa, jer se najkasnije opredjeljuju za Demokratsku stranku u toku izborne kampanje oni višeg socio-ekonomskog statusa, sa sela i protestantske religije.

Iako su autori u ovom istraživanju pronašli određenu povezanost između stava prema Demokratskoj stranci i socio-ekonomskih obilježja, ostaje otvoreno pitanje koliko je ta veza čvrsta, odnosno trajna, i koliko se može uopćavati? Naime, daljnja istraživanja su pokazala, što je veoma čest slučaj kod ekstenzivnih ispitivanja javnog mnijenja, da pravilnost koju su oni otkrili ne vrijedi za sve krajeve SAD nego samo za oblast Erie Country. Isto tako se pokazalo da ova pravilnost nije bila trajna, nego se odnosila samo na period oko 1940. godine, kad su vršeni izbori za Th. Roosevelta.

Ovom ispitivanju prigovoreno je i izvjesno »psihologiziranje«, jer su autori pretpostavili da između protestanata i katolika postoje određene karakterne razlike koje uvjetuju da se potonji više opredjeljuju za Demokratsku stranku, a nisu uzeli u obzir koliko u tim sredinama djeluju određene grupe i propagandisti u prilog jedne

viđanje je veoma slabo, ako se oslonimo na njihov socio-ekonomski status, pa nam Indeks političke predispozicije ne može mnogo pomoći. Teško je pretpostaviti da ove toliko različite grupe imaju neke zajedničke stalne potrebe i iskustva što ih predisponira da glasaju za Demokratsku stranku. Može se pretpostaviti da su njihovi motivi također različiti, te da različiti motivi i interesi vode ovdje do istog konačnog stava. To je, uostalom, čest slučaj kad se radi o političkim opredjeljenjima: u jednoj masovnoj stranci različite društvene grupacije nastoje provesti svoje interese kroz jedan manje-više kompromisni program. Stoga je i u političkom ponašanju kauzalna analiza složenija nego u prethodnom istraživanju, jer valja voditi računa o mnogim socijalnim i psiho-socijalnim uzrocima koji određuju ponašanje pojedinaca.

Kao što nam pokazuje upravo navedeni primjer ekološke analize društvenog ponašanja ili javnog mnijenja, traženje veza između demografskih i socio-ekonomskih obilježja i stavova pojedinih društvenih grupa prividno je veoma jednostavan posao koji na prvi pogled daje dosta prihvatljive i vjerojatne rezultate. No, produbljenija analiza redovito nas upozorava da u traženju kauzalnih veza i nekih stalnih korelacija ne smijemo lako upadati u pogrešku naivnog ekonomskog ili sociološkog determinizma. Interakcije koje postoje između ljudskih mišljenja i društvenog života veoma su složeni procesi i traže stalni kritički odnos prema dobivenim rezultatima.

LITERATURA

1. B. BERELSON and M. JANOVITZ, *Reader in Public Opinion and Communication*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1953.
2. L. A. DEXTER and D. M. WHITE, *People, Society and Mass Communication*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1964.
3. H. LASWELL, N. LEITES and others, *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York, Stewart, 1949.
4. P. LAZARFELD, B. BERELSON and H. GAUDET, *The People's Choice*, New York, Columbia Univ. Press, 1944.
5. G. MURPHY and R. LIKERT, *Public Opinion and the Individual*, New York, Harper, 1938.
6. W. SCHRAMM, *Communications in Modern Society*, Urbana: University of Illinois, 1948.
7. A. SAUVY, *L'opinion publique*, PUF, Paris, 1956.
8. M. B. SMITH, J. S. BRUNER, R. W. WHITE, *Opinions and Personality*, New York, J. Vilev. 1956.

PRVI DIO